

ISSN 2529-1238

ΞΕΝΟΦΩΝ / XENOPHON * τ. 3 / v. 3 * ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ / OCTOBER 2018

3

ΞΕΝΟΦΩΝ

Περιοδική
Έκδοση
Ολιστικής
Φιλοσοφίας

Periodic
Publication of
Holistic
Philosophy

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟ

Οκτώβριος / October 2018

Έκδοση αφιερωμένη
στον Καθηγητή Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη
*Special edition in honour
of Professor Leonidas Bargeliotes*

Ολυμπιακό Κέντρο Φιλοσοφίας και Παιδείας
Olympic Center for Philosophy and Culture

Ηλίας Τεμπέλης

Καθηγητής της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων

«Τὰ ἀπάνθρωπα ξυλίσματα καὶ ὕβρισματα»:
ΘΩΜΑΣ ΜΑΝΔΑΚΑΣΗΣ,
Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ
ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Εισαγωγικά

Ο εκπρόσωπος του νεοελληνικού Διαφωτισμού Θωμάς Μανδακάσης (Καστοριά 1709 - Λιψία 1796)¹ υπήρξε αξιοσημείωτη περίπτωση Έλληνα πατριώτη της διασποράς, ο

οποίος μεταξύ των ετών 1752-57 σπούδασε Φιλοσοφία και Ιατρική στα Πανεπιστήμια της Halle και της Λιψίας. Αναγορεύθηκε Διδάκτορας της Ιατρικής στη Λιψία το 1757, έτος έκδοσης της διατριβής του στα λατινικά και ελληνικά. Διέθετε, επίσης, σχεδόν αγνοημένο από την έρευνα, έργο στη φιλοσοφία, τη θεολογία, την ψυχολογία, την ποίηση, αλλά και την παιδαγωγική. Έχοντας γεννηθεί από πλούσια οικογένεια, έμαθε τα πρώτα του γράμματα πιθανότατα στην πατρίδα του, κατόπιν όμως συνέχισε τις σπουδές του στην Κοζάνη, κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη (1716 - 1806). Στη συνέχεια ο Μανδακάσης σπούδασε στη Ρωσία, στο γυμνάσιο του μοναστηριού της Αγίας Τριάδας. Επιστημονικά μαθήματα παρακολούθησε και στο φιλοσοφικό τμήμα της Μεγάλης του Γένους Σχολής στην Κωνσταντινούπολη, ενώ κατά το 1755 πιθανολογείται ότι δίδαξε στην Ακαδημία του Ια-
σίου.

Η Φυλλάδα και το προοίμιό της

Σε αυτήν την ανακοίνωση προβάλλονται οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Μανδακάση, δεδομένου ότι ο εν λόγω ιατροφιλόσοφος συνέγραψε, μεταξύ άλλων, και τη *Φυλλάδα*, έκτασης 48 σελίδων, που εκδόθηκε στη Λιψία το 1761 και υπήρξε το πρώτο χρονολογημένο έντυπο νεοελληνικό αλφαριθμητικό. Ο πλήρης τίτλος του έργου, που παρουσιάζει

1. Για τον βίο και το έργο του Θωμά Μανδακάση, βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Εν Αθήναις 1868 (Ανατ.: εκδ. Κουλτούρα), σσ. 554-555· Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Εν Αθήναις 1936 (Ανατ.: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καρβία, Αθήνα 2008), τόμ. Α', σ. 120 και τόμ. Β', σ. 397· Παντελής Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949, σ. 87· Παντελής Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγιοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά 1984, σσ. 40, 52-58· Γεώργιος Τ. Αλεξίου, *Καστοριανοί ιατροφιλόσοφοι: Θ. Μανδακάσης (1709-1796), Αθ. Χριστόπουλος (1772-1847). Βιογραφίες – Ιδέες – Έργα*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 5-19· Ηλίας Τεμπέλης, «Θεϊκή και ανθρώπινη ευδαιμονία στη γνωσιοθεωρία του ιατροφιλόσοφου Θωμά Μανδακάση», στο G. Katsiampoura και E. Nicolaidis (εκδ.), *Proceedings, International Conference "Science and Religion", 3-5 September 2015, Project NARSES – ARISTEIA*, Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation, Athens 2015, σσ. 134-145. Η προσωπικότητα και το συνολικό έργο του Μανδακάση, με έμφαση στις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, αποτέλεσε το θέμα διάλεξης του συγγραφέα σε συνεργασία

με την ιστορικό Μάγδα Θωμλούδη (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Καστοριά 16.2.2020· βλ. Ελένη Ψωμαδάκη, «Διάλεξη στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα: Καστοριανοί λόγιοι του 18ου αιώνα με διεθνή παρουσία – Σεβαστός Λεοντιάδης και Θωμάς Μανδακάσης», *Φωνή της Καστοριάς*, φ. 3604, 20.2.2020, σ. 12). Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Αικατερίνη Ζαμπανιώτη, εκπαιδευτικό με Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης στη Δημιουργική Γραφή, για τα σχόλιά της, που συνέβαλαν στη συγκριτική αξιολόγηση των παιδαγωγικών αντιλήψεων του Μανδακάση και στην κατάδειξη των ομοιοτήτων τους με αντίστοιχες σημερινές θεωρίες.

τα βασικά περιεχόμενά του, αλλά και τον σκοπό του συγγραφέα, έχει ως εξής:

ΦΥΛΛΑΔΑ. Η όποια περιέχει πρώτον εἰς τὸ Προοίμιον αὐτῆς ὅλα ἐκεῖνα, ὅσα εἶναι εἰς τὴν καλὴν παράδοσιν, καὶ ὀρθὴν προφορὰν, καὶ συλλαβὴν τῶν γραμμάτων ἀναγκαῖα. Καθ' ἑξῆς περιέχει καὶ τὰ γράμματα εἰς μίαν νέαν καὶ καλὴν τάξιν βαλμένα· διὰ τὰ ἡμποροῦν ὅλα τὰ μικρὰ παιδία εὐκολὰ καὶ ὀλίγη ὥρα νὰ τὰ μανθάνουν. Ἀκολουθῶς περιέχει καὶ ἐκείνην τὴν προσευχὴν, ὅπου κάθε ἕνας Χριστιανὸς ἀπαραιτήτως χρεωστέϊ παιδιόθεν νὰ τὴν μανθάνῃ, διὰ τὰ δοξάζει καὶ νὰ εὐχαριστῇ τὸν ἐδικόν του ποιητὴν καὶ εὐεργέτην Θεόν. Καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς προσευχῆς περιέχει καὶ τὰς δέκα ἐντολὰς τοῦ ἐν ὑψίστοις Θεοῦ μὲ μίαν σύντομον εἰς τὴν κοινὴν μας διάλεκτον ἐξήγησιν ἐνωμένης. Ἦν συγγράψας, τύποις ἐξέδωτο ΘΩΜΑΣ ΜΑΝΔΑΚΑΣΗΣ Καστοριανὸς καὶ τῇ ἐπιστήμῃ Ἰατρός. Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαζωνίας· παρὰ Ἰωάννην Γόττλοβ Ἑμμανουὴλ Πρέϊτκοφ. ἐν ἔτει 1761.

Ο όρος *Φυλλάδα* δεν χρησιμοποιεῖται σε τίτλους παρόμοιων έργων μεταγενέστερων εκείνου του Μανδακάση. Ο ίδιος τον χρησιμοποιεῖ ως δόκιμο όρο, που ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τις αρχές του 18ου αἰώνα² και οπωσδήποτε μέχρι τη δεκαετία του 1760³,

σαφώς με τη σημασία της μεθόδου εκμάθησης της ανάγνωσης. Δεδομένου ότι ο Μανδακάσης προόριζε τη *Φυλλάδα* του να είναι το αρχικό βιβλίο για τη διδασκαλία της ανάγνωσης σε παιδιά, αυτή επρόκειτο να λειτουργήσει με στόχο την εξάλειψη του αναλφαβητισμού. Είναι το βασικό βοήθημα για τη διαμόρφωση της πνευματικής προσωπικότητας ενός νεαρού μαθητή, καθώς έτσι διδάσκεται τα γράμματα του αλφαβήτου, τους συνδυασμούς αυτών, τη στοιχειώδη ανάγνωση και την αντίληψη του γραπτού λόγου και μάλιστα σε δημόδη γλώσσα. Περαιτέρω,

Χατζῆ Βούλκον, τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Μελενίκου. Ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Παρὰ τῷ Λεοπόλδῳ Καλιβόδᾳ τῷ τῆς Ἀκαδημίας τυπογράφῳ. ἐν ἔτει 1766, σ. [2]: «ἡ Φυλλάδα ἐκείνη ὅπου εἶναι τυπωμένη εἰς τὴν Βενετίαν, καὶ αὐτὴ κάμμειαν μέθοδον διὰ Ἀλφαβητικὸς νέους δὲν ἔχει». Σήμερα, πλέον, εἶναι γνωστὰ δύο ἀντίτυπα αὐτοῦ τοῦ ἐλάχιστου μελετημένου ἔργου τοῦ Παπαγεωργίου, ἴτοι ἓνα στὴν Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Δημοκρατίας τῆς Τσεχίας με ταξιθετικὸ ἀριθμὸ 8K 529 καὶ ἓνα σὲ ιδιωτικὸ ἀρχειο στὴν Ελλάδα. ΓΙΑ τὴν ευρύτερη σημασία τοῦ Ἀλφαβητικοῦ Βιβλιαρίου, ἀλλὰ καὶ γΙΑ τὸ ἀντίτυπὸ τοῦ στὴν Ελλάδα, βλ. Φίλιππος Ἀν. Ζυγούρης, Ἱστορικὰ σημεῖωματα περὶ Σιατιστῆς καὶ λαογραφικὰ αὐτῆς, ἐπιμ. Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου, Σιάτιστα 2010, σσ. 245-248· Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου, «Στιγμές καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὴν Εκπαίδευση στὴ Σιάτιστα καὶ ἡ ἀνέγερση καὶ λειτουργία τοῦ Ἰοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς», Ομιλία (11.11.2012) στὸν ιστότοπο www.siatistanews.gr· Ελένη Ἀγγελολομάτη-Τσουγκαράκη, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς καὶ παιδικὴ ἡλικία», 1821-2021. 10 Συνέδρια γΙΑ τὰ 200 χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασης. Πρακτικὰ Δ' Συνεδρίου: «Ἑλληνικὸς καὶ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς» (Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης, 23 Οκτωβρίου 2015) – («Στοὰ τοῦ Βιβλίου», 24 Οκτωβρίου 2015), Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος – Εἰδικὴ Συνοδικὴ Επιτροπὴ Πολιτιστικῆς Ταυτότητος, ἐκδ. Ἀρχονταρῖκι, Ἀθήνα 2016, σσ. 78-79. ΓΙΑ τὸν βίβλ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου βλ. Ἀναστάσιος Α. Παπάς, Μιχαὴλ Παπαγεωργίου ὁ Σιατιστεύς: Ὁ λόγιος δάσκαλος τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὸ συγγραφικὸ τὸν ἔργο, Θεσσαλονίκη 2015· Ἠλίας Τεμπέλης, «Διδασκαλὰκια ὅσα ἐγγενίζονται»: Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ Ἀθανασίου Ψαλῖδα με τὸν Σιατιστινὸ λόγιον Μιχαὴλ Παπαγεωργίου», Ἀλιάκμονος ῥοῦς, τόμ. 1, Ἐταιρεία Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν, 2017, σσ. 53-72.

2. Βλ. Μανούσος Ι. Μανούσκακας, «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου / Βόρτολι της Βενετίας», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 3, τεύχ. 5, 1986, σσ. 210-224, όπου γίνεται λόγος για μια χρήσιμη «Φυλλάδα διὰ τὰ μικρὰ παιδία, ὅπου ἀρχηγνίζουν τὰ πινακίδια».
3. ΓΙΑ τὴν χρῆση τοῦ ὀρου κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1760 βλ. ἐπίσης Μιχαὴλ Παπαγεωργίου, *Ἀλφαβητικὸν Βιβλιάριον*, Χάριν τῶν μαθησομένων νέων, τὰς πρώτας ἀρχάς, καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν ἡμῶν Γραμμάτων. μεθωδικῶς συντεθῆ μὲν, παρὰ Μιχαὴλ Παπᾶ Γεωργίου τοῦ Σιατιστεύς· Ἐτυπώθη δέ, δι' ἐξόδων καὶ δαπάνης, τοῦ ἐντιμωτάτου Ἀρχοντος τῶν Κοντακίων, κυρίου Ράδουλα

είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η έκδοση της *Φυλλάδας* πραγματοποιήθηκε από τον Μανδακάση στη Λιψία, πόλη με ανθηρή ελληνική παροικία. Εκεί ο ίδιος εξελίχθηκε σε συγγραφέα, επιμελητή και χορηγό της έκδοσης ελληνικών βιβλίων, τα οποία και απέστελλε δωρεάν στα σχολεία των ομογενών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴. Με τις ενέργειες του Μανδακάση και χάρη στη συνεργασία του με το τυπογραφείο του Breitkopf, η Λιψία, όπου δεν εφαρμοζόταν καμμία λογοκρισία, καθιερώθηκε ως η πόλη έκδοσης των βιβλίων του πρώιμου νεοελληνικού Διαφωτισμού⁵.

4. Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, έργα που εκδίδονταν από τον Μανδακάση διακινούνταν, για παράδειγμα, και στη Σχολή της Ζαγοράς (Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725; - 1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ. Η Σχολή και η Βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήνα 1964, σσ. 312-319). Ο Καλλίνικος Γ' (1713-1791), πρώην Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως που εργαζόταν στη Ζαγορά επί σειρά ετών για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των συμπατριωτών του, είχε μάλιστα συνθέσει στα 1775 ποίημα 44 στίχων προς υποστήριξη του Μανδακάση με ευχές και επαίνους για την εκδοτική του δραστηριότητα στη Λιψία (στ. 17-19: «Ἄς ἔχη ὁμῶς τὴν εὐχὴν ἡμῶν, καὶ τοῦ Κυρίου, / ὁ Μανδακάσης ὁ Θωμᾶς καὶ τὴν τοῦ Καισαρίου, / ὅπου τύποις ἐξέδωκε κέπολυπλυσίασθην»). Προς την ίδια κατεύθυνση, ο Καλλίνικος Γ' ευχόταν να βρεθεί κάποιος σαν τον Μανδακάση, για να εκδώσει και τα δικά του κείμενα (στ. 37-40: «ἢ κἄν νὰ πέσωσιν αὐτὰ εἰς τινὰ Μανδακάση / φύλομαθῇ νὰ τὰ ἰδῇ, καὶ νὰ τὰ διαβάσῃ / κέκεῖνος βεβαιότατα θέλει νὰ τὰ τυπώσῃ / πρὸς ὄφελος τοῦ γένους τοῦ μὲ τύπους νὰ ἐκδώσῃ»· βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, «Καίσαριος Δαπόντες και Θωμάς Μανδακάσης», *Νέος Ελληνομνήμων*, τόμ. Β', 1905, σσ. 508-512).
5. Georgios Polioudakis, *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2008, σ. 119· Πρεσβ. Αντώνιος Γ. Αλεβιζόπουλος, *Η φιλελληνική κίνησης και αι πρώτοι εν Γερμανία Έλληνικάι κοινότητες*, Αθήναι 1979, σσ. 161-165· Stefan Reichelt, «Griechische Gelehrte in Deutschland im 18. Jahrhundert: Evgenios Vulfaris – Thomas Mandakasis – Nikiforos Theotokis in Halle und Leipzig und die orthodoxe Gemeinde zu Leipzig», *Ostkirchliche Studien*,

Το συγκεκριμένο έργο του Μανδακάση σώζεται μόνον σε ένα αντίτυπο στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Rostock (Universitätsbibliothek Rostock) με ταξιθετικό αριθμό Ca-232.3. Ο τίτλος του για πρώτη φορά και σε συνεπτυγμένη μορφή είχε περιληφθεί το 1817 σε τυπωμένο κατάλογο της συλλογής βιβλίων του ανατολιστή Oluf Gerhard Tychsen (1734-1815), βιβλιοθηκάρου της ως άνω Βιβλιοθήκης, αλλά ήταν εσφαλμένα καταχωρισμένος ως αραβικό βιβλίο⁶. Θεωρώντας τη *Φυλλάδα* αβιβλιογράφητη, ο Ulrich Moennig, με αφορμή τη συμπλήρωση 200 ετών από τον θάνατο του Μανδακάση, ανακοίνωσε τον εντοπισμό του μοναδικού γνωστού αντιτύπου της το 1996⁷, προβαίνοντας και σε αναλυτική βιβλιογραφική περιγραφή της έκδοσης⁸.

- τόμ. 61, 2012, σσ. 177-199. Ο Μανδακάσης κατέστη προστάτης πολλών Ελλήνων φοιτητών και λογίων. Έτσι, γύρω από αυτόν φαίνεται ότι συγκεντρώθηκε ολόκληρος κύκλος λογίων, του οποίου η ακτινοβολία κορυφώθηκε με την παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη. Για τη συνεργασία του Μανδακάση με το τυπογραφείο του Breitkopf στη Λιψία βλ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Ένα αυτόγραφο σημείωμα του Νικηφόρου Θεοτόκη από τη Λειψία», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 28, 2011, σσ. 362-367.
6. *Catalogus Bibliothecae Olai Gerhardi Tychsen: Celeberrimi nuper in Academia Rostochiensis Linguar. Oriental. Professoris qua continentur Libri tam typis expressi, quam manuscripti Numi Orientales et Occidentales Aliaque Memorabilia ad res Orientales imprimis spectantia Quorum Venditio fiet inde a Die IX. Aprilis Anni MDCCCXVII. Praefatus est Ant. Theod. Hartmann. Rostochii. Typis Adlerianis*, σσ. 264-283: «Libri Arabici», ιδίως σ. 271, αριθ. 309: «Thomae Mandakasis Φυλλάδα. Lips. 761».
7. Ulrich Moennig, «Ένα αβιβλιογράφητο αλφαβητάρι του Θωμά Μανδακάση (Λιψία 1761)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τεύχ. 24-25, Ιούνιος - Δεκέμβριος 1996, σσ. 121-128.
8. Ένα έτος πριν από τη δημοσίευση του άρθρου του Moennig είχε εκδοθεί κατάλογος των έντυπων νεοελληνικών αλφαβηταρίων από την Ευγενία Κεφαλληναίου (*Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771-1981*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1995, σσ. 24, 61, 113), όπου εσφαλμένα σημειωνόταν ότι το αρχαιότερο έντυπο ελληνικό αλφαβητάριο χρονολογείται το 1771. Ο Moennig επισήμανε βέβαια αυτήν την παράλειψη,

Στο βιβλίο του Μανδακάση προτασσόταν ένα *Προοίμιον* (σς. 3-10), το οποίο και παρατίθεται κατωτέρω στο Παράρτημα, με ορισμένες απαραίτητες διορθώσεις τυπογραφικών και ορθογραφικών λαθών, αλλά και επιλογών στη χρήση της στίξης. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί μία αναλυτική παιδαγωγική πραγματεία, απευθυνόμενη σε επιμελείς δασκάλους και εγγράμματους γονείς, οι οποίοι θα αναλάμβαναν να διδάξουν με τη μέθοδο του Μανδακάση τα πρώτα γράμματα σε όλα τα «μικρά καὶ ἀνήλικα» (σ. 4) ελληνόπουλα καθημερινά επί μισή ώρα για μία εβδομάδα, και όχι «συγκεχυμένα καὶ ἄτακτα» και επί «τρεῖς καὶ τέσσαρας σχεδὸν χρόνους», όπως συνέβαινε στα «κοινὰ σχολεῖα» (σ. 3). Ο ίδιος δηλώνει, λοιπόν, ότι λαμβάνει την πρωτοβουλία να εισηγηθεί μέθοδο για την εκμάθηση των πρώτων γραμμάτων (σ. 3: «ἤθελον ἡγὼ εἰς μίαν τοιαύτην καλὴν τάξιν καὶ μέθοδον νὰ βάλω τὰ πρῶτα μας γράμματα»). Ακολουθώντας, ο Μανδακάσης αναφέρει (σ. 4) ότι αρχικά παραθέτει το αλφάβητο «ὀλόγραφον», σε πίνακα που προηγείται του *Προοιμίου* (σ. 2) και περιλαμβάνει τα ονόματα των γραμμάτων του αλφαβήτου⁹.

Παρουσιάζοντας μετά τους πίνακες, που θα αξιοποιηθούν για διδασκαλία στους μαθητές και έπονται σε σχέση με το *Προοίμιον* (σς. 11-15), κάνει λόγο πρώτα για την παράθεση των σχημάτων των εικοσιτεσσάρων γραμμάτων, χωρισμένων από τον ίδιο σε τρεις ομάδες ανάλογα με τη σειρά τους στο αλφάβητο (σ. 11: α-θ, ι-π, ρ-ω). Με εκτενή

παραδείγματα σε τέσσερις σελίδες του *Προοιμίου* (σς. 4-7) περιγράφει και εξηγεί τα βήματα και τους σκοπούς της μεθόδου του, η οποία αποβλέπει στη γρήγορη διδασκαλία και εκμάθηση των βασικών στοιχείων της ελληνικής γλώσσας, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και έναν «στέφανον ἄφθαρτον» από τον Θεό (σ. 7). Μεθοδολογικά αυτοί οι στόχοι κατά τον Μανδακάση επιτυγχάνονται εύκολα όταν ο δάσκαλος διδάσκει πρώτα τη γραπτή μορφή ενός γράμματος, δηλ. το ορατό και ξεχωριστό σχήμα του, και στη συνέχεια την προφορά και την αφηρημένη ή αόρατη ονομασία του, εφαρμόζοντας έτσι τον γνωσιοθεωρητικό κανόνα ότι για όλα τα πράγματα ο άνθρωπος νους είναι πλασμένος από τον Θεό να τα γνωρίζει πρώτα από τα ορατά και ξεχωριστά «σχήματα» και «ἐνεργήματά» τους και όχι από τα αόρατα «ὀνόματά» τους. Προς επίρρωση του επιχειρήματος, τονίζεται ότι αυτός ο κανόνας πρέπει να εφαρμόζεται συνειδητά για τη γνώση των αναγκαίων πραγμάτων¹⁰, όπως το αλφάβητο, αλλά είναι σαφές ότι εφαρμόζεται, ούτως ή άλλως, από τον νου μας κατόπιν λεπτομερούς στοχασμού για τη γνώση των αντικειμένων της αισθητηριακής εμπειρίας, που είναι δημιουργήματα του Θεού, όπως, για παράδειγμα, το τριαντάφυλλο¹¹ ή ο κάθε συγκεκριμένος άνθρωπος¹². Σε αυτό το πλαίσιο,

και, όπως διαπιστώνεται, από τον ίδιο κατάλογο λείπει, επίσης, αναφορά και στο ανωτέρω μνημονευόμενο *Αλφαβητικὸν Βιβλίον* του Παπαγεωργίου.

9. Στη σ. 2 της *Φυλλάδας* πριν από αυτόν τον πίνακα υπάρχει μία ξυλογραφία με την επικεφαλίδα «ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ.» και μετά την παράθεση των ονομάτων των γραμμάτων ακολουθεί η επεξήγηση: «Τὰ ἱερὰ ἡμῶν γράμματα, τὰ δυνάμενα πάντα ἄνθρωπον σοφίσει εἰς σωτηρίαν, διὰ πίστειος τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν».

10. Μανδακάσης, *Φυλλάδα* (...), σ. 5: «Ἐτζη πρέπει ἡμεῖς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀναγκαῖα εἰς ἡμᾶς πράγματα νὰ κάμνωμεν· ὅταν θέλωμεν ἐκεῖνα ὕστερον, ὅπου καὶ ἂν τὰ βλέπωμεν, ἀκριβῶς νὰ τὰ γνωρίζωμεν».

11. *Ο.π.*, σ. 4: «Ἡμεῖς τὸ τριαντάφυλλον, ὅχι διὰτι λέγεται τριαντάφυλλον τὸ γνωρίζομεν, ἀλλὰ διὰτι ἔχει ἕνα τοιοῦτον ξεχωριστὸν σχῆμα καὶ ἐνεργημα, ὅπου κανένα ἄλλο ἄνθος νὰ τὸ ἔχη δὲν ἡμπορεῖ».

12. *Ο.π.*, σ. 5: «Ἡμεῖς ἐκεῖνον τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου Δημήτριος λέγεται, τὸ ὄνομα δὲν τὸ βλέπομεν, ἀλλὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ ἐνεργημα ἐκεῖνον βλέπομεν. Διὰ τοῦτο ἡμεῖς, κάθε ἕναν ἄνθρωπον ὅπου τὴν πρώτην φορὰν τὸν βλέπομεν, εὐθὺς τὸ σῶμα του, τὴν ἡλικίαν του, τὴν ὄψιν του, τὴν φωνὴν του καὶ τὸ ἦθος του καταλεπτῶς στοχαζόμεθα· ἀπὸ τὰ ὅποια ἡμεῖς ἐκεῖνον τὸν ἄνθρωπον ὕστερον, ὅπου καὶ ἂν ἠθέλαμεν τὸν ἰδεῖν, καὶ χωρὶς νὰ ἡξεύρωμεν τὸ ὄνομά του, ἀκριβῶς τὸν γνωρίζομεν».

ο Μανδακάσης προέβη και σε έντονη κριτική εναντίον εκείνων των δασκάλων, οι οποίοι, επιδεικνύοντας αμέλεια και ανοησία και ασκώντας απαράδεκτη σωματική και ψυχολογική βία (σ. 7: «τὰ ἀπάνθρωπα ξυλίσματα καὶ ὑβρίσματα», «τὰ κατηφῇ καὶ θηριώδη φοβερίσματα»), διδάσκουν τα ελληνικά γράμματα με τρόπο συγκεχυμένο και άτακτο, χωρίς να εφαρμόζουν τη διαδικασία απόκτησης γνώσης της γλώσσας, αφού προφανώς δεν την κατέχουν. Έτσι, στο τέλος τα παιδιά είτε αδυνατούν να μάθουν ο,τιδήποτε σωστά, είτε οδηγούνται στην αποστήθιση μνημονικών κανόνων, όπως όταν κάποιοι δάσκαλοι «ἔξωθεν, ὥσάν ἕνα τραγούδι, λέγουν εἰς τὰ μικρὰ παιδιά τὰ ἀόρατα μόνον τῶν γραμμάτων ὀνόματα» (σ. 5). Αντ' αυτού, ο Μανδακάσης συμβουλεύει τους δασκάλους «μὲ πατρικὴν ἀγάπην καὶ ἡμερότητα» (σ. 6) να ενθαρρύνουν τα παιδιά και να ενεργοποιούν τη φυσική κλίση τους για μάθηση, επαινώντας τα για τα επιτεύγματά τους, σαν να τα θαυμάζουν (σ. 7: «οἱ ἔπαινοι καὶ τὰ ἐγκώμια τοῦ διδασκάλου μίαν τοιαύτην ἀγάπην καὶ προθυμίαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μικρῶν παιδίων γεννοῦν»).

Στις τελευταίες σελίδες του *Προοιμίου* της *Φυλλάδας* (σσ. 7-10) ο Μανδακάσης προβάλλει ακόμη το γεγονός ότι χρησιμοποιεί συγκεντρωμένους αναλυτικούς πίνακες (σ. 10: «ἐγὼ ὅλα ἐκεῖνα εἰς ἕνα μέρος τὰ ἐσύναξα, καὶ κατὰ τάξιν τὰ ἔβαλα») για την εκμάθηση του αλφαβήτου και του συλλαβισμού, ανάλογα και με το αντίστοιχο φωνητικό περιβάλλον, υπονοώντας, ενδεχομένως, ότι αυτή είναι μία διαφορά του σε σχέση με άλλες πρακτικές σε επίπεδο δομής και διδακτέας ύλης¹³. Αφού παρουσιάσει πάλι με πα-

ραδείγματα και αυτούς τους πίνακες, θεωρεί ότι συντελούν στην αληθή γνώση της γλώσσας, έτσι ώστε, τελικά, βάσει και του πλήρους τίτλου της *Φυλλάδας*, να αναπτυχθεί στους νεαρούς Έλληνες Χριστιανούς το θρησκευτικό συναίσθημα μέσα από την ανάγνωση και κατανόηση κειμένων της Ορθόδοξης λατρευτικής παράδοσης, όπως προσευχών, ψαλμών, αλλά και των Δέκα Εντολών, οι οποίες περαιτέρω σχολιάζονται εκτενώς σε δημόδη γλώσσα (σσ. 30-48). Το *Προοίμιον* ολοκληρώνεται (σ. 10) με μία ακόμη παράθεση των προβλημάτων, που εμφανίζονται σε άλλα παιδαγωγικά συστήματα. Εκείνα τα χαρακτηρίζει σύγχυση, αταξία, δυσκολία, αναζήτηση στο «μέγα πέλαγος τῶν λέξεων», όπου τα πάντα είναι «διασκορπισμένα» και «μεμακρυσμένα» και στο τέλος λησμονούνται από τους μαθητές. Όπως αναμενόταν, ο Μανδακάσης προβάλλει το δικό του σύστημα ως εύτακτο, εύκολο και γρήγορο.

Στο σημείο αυτό μπορούν να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις:

Αρχικά, διαπιστώνεται ο προοδευτικός χαρακτήρας των απόψεων του Μανδακάση, δεδομένου ότι η υπεροχή της επιβράβευσης έναντι της τιμωρίας και επίσης η θετική ανατροφοδότηση των μαθητών αποτελούν θεμελιώδεις παραδοχές της σημερινής παιδαγωγικής επιστήμης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, μέσω της σημαντικής λειτουργίας της αξιολόγησης της επίδοσης των μαθητών, επιδιώκεται η βελτίωση και ενίσχυση των διδακτικών και μαθησιακών διαδικασιών.

Τουρκοκρατίας και είχε σημειώσει έναν άγνωστο αριθμό εκδόσεων μέχρι την εποχή του Μανδακάση, ούτε για τα άλλα αλφαβητάρια που τυπώνονταν από διάφορους Ορθόδοξους συγγραφείς και εκδότες, ήδη από τον 17ο αιώνα. Γενικά, οι εκδόσεις όλων των αλφαβηταρίων που λανθάνουν, υπερβαίνουν τον αριθμό εκείνων που είναι γνωστά. Πβ. Φίλιππος Η. Ηλιού, «Σημειώσεις για τα “τραπήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά*, τόμ. 28, τεύχ. 1, 1975, σσ. 131-134.

13. Η σύγκριση του περιεχομένου της *Φυλλάδας* του Μανδακάση με παλαιότερα αλφαβητάρια της Τουρκοκρατίας δεν είναι ευχερής, επειδή δεν υπάρχουν συνολικά στοιχεία ούτε για την *Χρήσιμον Παιδαγωγίαν*, που ήταν το κατ' εξοχήν αλφαβητάριο της

Το γεγονός ότι ο Μανδακάσης δίδασκε θρησκευτικά κείμενα αμέσως μετά την εκμάθηση των γραμμάτων και των συλλαβών, υπό σημερινούς όρους, θα παρέπεμπε σε παρακίνηση προς τους δασκάλους να προσεγγίζουν αυτά τα κείμενα ολιστικά, και όχι αναλυμένα σε γράμματα και συλλαβές, έτσι ώστε τα παιδιά να αφομοιώνουν τη γλώσσα μέσα από τη χρήση της.

Τέλος, η γνωσιοθεωρία, την οποία ασπάζοταν και εφάρμοζε ο Μανδακάσης ως παιδαγωγός, αναπτύσσεται διεξοδικά στο έκτασης 480 σελίδων *Σύγγραμμα*¹⁴, το οποίο είχε εκδώσει επίσης στη Λιψία μόλις ένα έτος πριν από τη *Φυλλάδα*. Στο *Σύγγραμμα* ο Καστοριανός ιατροφιλόσοφος πραγματεύεται τη θεωρία ότι ο γενικός σκοπός της ανθρώπινης ψυχής, όπως έχει τεθεί από τον Θεό, είναι η απόκτηση ασφαλούς γνώσης αρχικά των ορατών και υλικών πραγμάτων και ακολούθως των άυλων και αόρατων¹⁵. Επιπλέον, ο Θεός, χάρη στη φιλόανθρωπη διάθεσή του, έχει χορηγήσει στην ψυχή του ανθρώπου και την έφεση όχι μόνο για τη μάθηση και τη γνώση των πραγμάτων, αλλά και για την απόλαυσή

τους, που μπορεί να επιτευχθεί ήδη στη διάρκεια του πεπερασμένου βίου του¹⁶. Εδώ εντοπίζεται η διαποτισμένη από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό αντίληψη περί της έμφυτης στον άνθρωπο τάσης για απόκτηση γνώσης, με σκοπό την ευδαιμονία επί της γης. Πρέπει να επισημανθεί ότι, τόσο το φιλοσοφικού, θεολογικού και ψυχολογικού περιεχομένου *Σύγγραμμα*, όσο και η παιδαγωγικού περιεχομένου *Φυλλάδα* του Μανδακάση, είναι τα πρώτα στο είδος τους έργα στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Συνεπώς, θεωρούνται πολύτιμες πηγές, η ενδελεχής μελέτη των οποίων, όταν ολοκληρωθεί, θα συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση των πνευματικών διεργασιών στον ελληνικό χώρο κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα. Ειδικότερα, ο Μανδακάσης είχε πραγματοποιήσει σπουδές Φιλοσοφίας, η προκεχωρημένη φάση των οποίων έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο της Halle, όπου είχε ξεκινήσει να φοιτά από τον Δεκέμβριο του 1752. Εδώ είναι ενδεικτικό ότι ο ίδιος επαινείται από τον δάσκαλο και φίλο του Ευγένιο Βούλγαρη για τις επιδόσεις του στη Φιλοσοφία¹⁷. Προφανώς ο Μανδακάσης κατά τις πολυετείς σπουδές του γνώρισε, μεταξύ άλλων, επαρκώς τα προ αυτού φιλοσοφικά συστήματα, δεν προσχώρησε όμως σε κανένα από αυτά, ούτε φαίνεται ότι ανήκε σε κάποια αυτόνομη φιλοσοφική σχολή. Λόγω της βαθιάς χριστιανικής πίστης του,

14. Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: Θωμάς Μανδακάσης, *Σύγγραμμα τοῦ σοφωτάτου καὶ ἐξοχωτάτου ἱατροφιλοσόφου κυρίου κυρίου Θωμᾶ Μανδακάση Καστοριανοῦ, περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων, καὶ περὶ τῶν ἄλλων διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν εἰς αἴσθησιν πιπτόντων καὶ γινωσκομένων πραγμάτων· Νεωστὶ τύποις ἐκδοθέν· Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαξωνίας. Παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἑμμανοὺλ Βρεϊτκοπφ. 1760.*

15. Ο.π., σσ. 19-20: «Ὅλος λοιπὸν ὁ σκοπὸς τῆς θείας καὶ προσκυνητῆς μεγαλειότητος, ὅπου ἐχάρισεν εἰς ἡμᾶς αὐτὴν τὴν λογικὴν καὶ αὔλου καὶ ἀθάνατον ψυχὴν, εἶναι, νὰ βλέπωμεν καὶ νὰ ἀκούωμεν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὁρατὰ καὶ ὑλικά πράγματα, ἐκεῖνα τὰ αὔλα καὶ ἀόρατα, ὅπου ἡμεῖς, ἐν ὅσῳ εἰς τὴν σάρκα εἴμεθα, μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ μὲ τὰ αὐτὰ τοῦ σώματος μήτε νὰ τὰ ἰδοῦμεν, μήτε νὰ τὰ ἀκούσωμεν ἡμποροῦμεν· ὅθεν τῆς ἀλόγου σαρκὸς ἡ δρασὶς καὶ ἡ ἀκοὴ εἶναι διὰ τὰ ὁρατὰ καὶ ὑλικά πράγματα, καὶ τῆς λογικῆς καὶ αὔλου ψυχῆς ἡ δρασὶς καὶ ἀκοὴ εἶναι διὰ τὰ αὔλα καὶ ἀόρατα πράγματα».

16. Ο.π., σ. 13: «καὶ μάλιστα ἡ θεία καὶ προσκυνητὴ καὶ φιλόανθρωπος καὶ εὐεργετικὴ μεγαλειότης, ὅλους ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὴν μάθησιν, καὶ γνῶσιν, καὶ ἀγάπην, καὶ ἀπόλαυσιν τῶν πραγμάτων μᾶς ἐποίησε».

17. Ευγένιος Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερρατισθεῖσα. Ὑπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρου. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας. Ἐτει αψζστ', Προλεγόμενα – ἐπιμέλεια – εὐρετήρια Κ. Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριον Ἑρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 2010, Τῷ Ἀναγνώσκοντι, σ. 66: «Παιδείας τε τῆς ἄλλης, καὶ φιλοσόφων μαθημάτων εὖ ἤκων (...)*».

όπως προκύπτει και από ορισμένα παραθέματα στο *Σύγγραμμα* προερχόμενα από την Αγία Γραφή, το φιλοσοφικό του υπόβαθρο ενείχε κυρίως θεολογικό περιεχόμενο¹⁸.

Η πρόσληψη της *Φυλλάδας*

Είναι προφανές ότι ο Μανδακάσης δέχθηκε ορισμένες επιδράσεις στις παιδαγωγικές αντιλήψεις του. Κατά τον Γ. Βαλέτα ήταν «εμπνευσμένος απ' τις αρχές του προτεσταντισμού στα ζητήματα της παιδείας και της εκκλαίκευσης»¹⁹. Η θέση αυτή, όμως, παραμένει ατεκμηρίωτη, καθώς η πλήρης ταύτιση των πηγών του Μανδακάση ακόμη ανήκει στα ζητούμενα της έρευνας.

Περαιτέρω, θα είχαν ενδιαφέρον οι απόψεις των μαθητών εκείνων στους οποίους ο Μανδακάσης εφάρμοσε τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του. Είναι δεδομένο ότι ο ίδιος στη Λιψία παρέδιδε μαθήματα σε συμπατριώτες του²⁰ και ενδιαμέσα για διάστημα λίγων ετών (1765/67-1770) διατέλεσε σχολάρχης στην Καστοριά²¹, αλλά δεν είναι γνωστός ο κύκλος των μαθητών του.

Κάποιοι ομότεχνοι, όμως, του Μανδακάση

σε αυτόν τον τομέα είχαν άποψη. Το έργο του φαίνεται ότι είχε διακινηθεί σε περιβάλλον λογίων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίοι ήταν θιασώτες της καθομιλούμενης γλώσσας. Αρχικά, το 1766 ο Σιατιστινός λόγιος, δάσκαλος και συγγραφέας Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1727-1796), επίσης μαθητής και φίλος του Βούλγαρη, μάλλον άσκησε κριτική στον Μανδακάση, χωρίς να τον κατονομάζει. Ο Παπαγεωργίου, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους εκπόνησε το δικό του *Αλφαβητικόν Βιβλίον*, αναφέρθηκε σε παιδαγωγούς, οι οποίοι, ούτε έχουν μνηθεί στην ελληνική γλώσσα, ούτε γνωρίζουν από μεθόδους διδασκαλίας, αλλά ζητούν από τα παιδιά, αμέσως μετά την εκμάθηση των γραμμάτων και χωρίς πραγματική εξάσκηση σε συλλαβισμό και λεξιλόγιο, να διαβάζουν προφανώς με δυσκολία τους «τελείους λόγους» του Ψαλμού ργ²². Είναι γεγονός ότι ο Μανδακάσης ήταν ιατροφιλόσοφος, όπως επίσης και το ότι προσευχές και ψαλμοί, όπως ο συγκεκριμένος, παρατίθενται στη *Φυλλάδα* αμέσως μετά τους πίνακες για την εκμάθηση του αλφαβήτου και του συλλαβισμού²³.

Η *Φυλλάδα* γνώρισε τελικά ενθουσιώδη αποδοχή πάνω από μία εικοσαετία μετά την έκδοσή της, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833) στα 1783

18. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 8.

19. Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Κοραΐς. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Σειρά: Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, τόμ. Α1, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1964, σ. 28.

20. Frank-Thomas Suppe, «Beruf oder Berufung? – Die neugriechische Sprache in Lehre und Forschung an der Universität Leipzig im 19. Jahrhundert», στο Hans Eidencier (εκδ.), *Graeca recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994, σ. 222.

21. Σύμφωνα με τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη («Εστίες του Διαφωτισμού στη Μακεδονία», *Νέα Εστία*, τόμ. 132, τεύχ. 1571, 1992, σ. 57), «ο πρώτος ιατροφιλόσοφος της Δυτικής Μακεδονίας, ο Καστοριανός Θωμάς Μανδακάσης ο οποίος είχε επιστρέψει από τις σπουδές του στην ιατρική σχολή της Λειψίας για να διευθύνει την αναδιοργανωμένη σχολή της γενέτειράς του, αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο τύπων των λογίων του Διαφωτισμού, των δασκάλων και των ιατροφιλοσόφων».

22. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. [2]: «ὄντες μερικοὶ Παιδαγωγοὶ ἀμύητοι τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, οὔτε μέθοδον παραδόσεως ἰξεύρουσιν· ὅθεν καὶ εὐθύς, εὐθύς, ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλφα βῆτα, καὶ αὖ, γράφουσιν εἰς τὸ χαρτάκι τῶν Νέων, τό, Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον, καὶ τὰ ἐξῆς· πρᾶγμα κατὰ ἀλήθειαν δυσκολώτατον εἰς ἓνα τέτοιον Ἀλφαβητικὸν νέον· διατὶ πῶς ἤθελεν ἡμπορέσει εὐκόλα ἓνα παιδάκι, ὁποῦ δὲν ἔμαθε κατ' ἰδίαν τὰς συλλαβάς, καὶ λέξεις, νὰ χωρέσει εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν τελείων λόγων, καθὼς εἰς ἐκεῖνον τὸν ψαλμὸν εὐρίσκονται· ὅθεν συμβαίνει ὥσάν οἱ παπαγάλοι νὰ τὸν μανθάνωσι μόνον ἀπ' ἔξω, χωρὶς νὰ ἰξεύρωσιν ἀπὸ μέσα, οὐδεμίαν συλλαβὴν νὰ συλλαβίσωσιν οἱ περισσότεροι».

23. Μανδακάσης, *Φυλλάδα* (...), σσ. 23-26.

μετέφερε σχεδόν αυτολεξεί οκτώ σελίδες της στο χρονικά δεύτερο δικό του σύγγραμμα υπό τον τίτλο *Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως*²⁴, όπως είχαν τυπωθεί εκεί από πλευράς διάταξης, με διαφορετικές τυπογραφίες, αλλά και απαλλαγμένες από τυπογραφικά λάθη και από ορισμένες ελλείψεις στο περιεχόμενο. Οι πίνακες των εν λόγω σελίδων, τους οποίους ο Μανδακάσης είχε παρουσιάσει στο *Προοίμιον* της *Φυλλάδας*, συντελούσαν στην επίτευξη μιας ευμέθοδης ανάγνωσης σύνθετων κειμένων με απώτερο σκοπό επίσης την ανάπτυξη του Ορθόδοξου θρησκευτικού συναισθήματος, ακόμη και σε όποιον κατηχούμενο δεν γνώριζε πριν ελληνικά. Με κατάλληλη μέθοδο, σύμφωνα πλέον με τον Κοραή, ένας τέτοιος κατηχούμενος

«θέλει μάθῃ νὰ ἀναγινώσκη ἐλευθέρως, χωρὶς νὰ ἔχῃ χρεῖαν κανενὸς ἄλλου βιβλίου. Τοῦτο εἶναι τὸ αἷτιον, διὰ τὸ ὅποιον ἔθηκα πρὸ τῆς Συνόψεως τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας τὴν Φυλλάδα, διατεταγμένην κατὰ τὸν εὐμέθοδον καὶ εὐκόλον τρόπον τοῦ ἀναγινώσκειν τοῦ φιλάτου μοι καὶ Ἐξοχωτάτου Ἱατροφιλοσόφου, Κυρίου Θωμᾶ τοῦ Μανδακάση» (σ. κδ').

Στις συγκεκριμένες σελίδες διδάσκονταν από τους Μανδακάση και Κοραή ένδεκα πίνακες αλφαριθμητισμού, συλλαβισμού και τυπογραφικών συμπλεγμάτων, οι οποίοι εφαρμόζονταν άμεσα στην εκμάθηση τεσσάρων βασικών προσευχών. Έτσι, συνολικά περιλαμβάνονταν οι ενότητες: «Τὰ εἰκοσιτέσσαρα ἡμῶν γράμματα»²⁵, «Τὰ ἑπτὰ φωνήεντα», «Συλλαβαὶ τῶν δέκα ἑπτὰ συμφώνων»²⁶, «Μονοσύλλαβα», «Δίφθογγοι», «Ἄρθρα», «Λέξεις μονοσύλλαβα», «Τὰ ἐν συλλήψει σύμφωνα» (δηλ. οι συνδυασμοὶ δύο συμφώνων και ενός φωνήεντος), «Τὸ ὀρθῶς συλλαβίζειν», «Τὰ ἐν διαστάσει σύμφωνα» (δηλ. ο χωρισμός συλλαβῶν όταν η προηγούμενη συλλαβὴ εἶναι “κλειστή”), «Τὰ Συνεσταλμένα» (δηλ. τα τυπογραφικά συμπλέγματα) και «Ἡ Προσευχή» (ἡτοι, το Τρισάγιο, το «Παναγία Τριάς», το «Πάτερ ἡμῶν» και το «Θεοτόκε Παρθένε»)²⁷.

24. Οι σελίδες 11-18 τῆς *Φυλλάδας* του Μανδακάση μεταφέρθηκαν από τον Κοραή στις σσ. 1-8 του έργου του *Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως*. Τυπωθεῖσα νῦν πρῶτον εἰς χρῆσιν τῶν κοινῶν σχολείων τοῦ ἑλληνικοῦ γένους. *αμππ*'. Ἐνετίῃσι, 1783. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. *Con Licenza de' Superiori, e Privilegio* (πβ. Στυλιανὴ Μπαλούμη, *Ἀδελμάντιος Κοραΐς: Οἱ θρησκευτικὲς τὸν ἀντιλήψεις καὶ ἡ ἐπίδρασί τους στὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ αἰσθὴσὶς κατὰ τὸ 19ο αἰ.*, Θεσσαλονίκη 2010). Εἰδὼ ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ὅτι τὸ πρῶτο ἔργο του Κοραΐ ὡς συγγραφεὴς (Ορθόδοξος Διδασκαλία, εἶπουν *Σύνοψις τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας*, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Πλάτωνος, πρώην Ἀρχιμανδρίτου τῆς ἐν Τροίτζῃ μονῆς, τανῶν δὲ πανιερωτάτων Μητροπολίτου Μόσχας, καὶ μεταφραθεῖσα πρῶτον μὲν ἐκ τῆς Ῥωσικῆς εἰς τὴν Γερμανικὴν, νῦν δὲ ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν Ἑλληνορωμαϊκὴν διάλεκτον· ἢ προσετέθησαν σημειώσεις διάφοροι καὶ προδιοικήσεις περὶ Κατηχήσεως παρὰ τοῦ μεταφραστοῦ· προσφωνηθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν συγγραφεὴ, Ἐν Λιγίᾳ τῆς Σαζωνίας, παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἐμμανουὴλ Βρεϊτκόπφ ἔτει 1782) τυπώθηκε στο ἴδιο τυπογραφεῖο, με τὸ ὁποῖο συνεργαζόταν εἰς σειρά ἐτῶν στὴ Λιγία ὁ Μανδακάσης, προφανῶς κατὰ σύστασιν του. Ἀπὸ αὐτὰ τα δεδομένα βάσιμα τεκμαίρεται ὅτι τουλάχιστον στὶς ἀρχὲς τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος (1782-83), ὁπότε τα ἔργα του ἔχουν θρησκευτικὸ περιεχόμενον, ὁ Κοραΐς ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὸν κύκλον τοῦ Μανδακάση.

25. Τα γράμματα που παρατίθενται εἶναι μόνον τα πεζὰ καὶ, παραδόξως, ὄχι καὶ τα κεφαλαία. Ἐπίσης, στὴν πραγματικότητα, τελικὰ παρατίθενται 27 γράμματα, καθὼς 3 γράμματα (θ, π, σ) παριστάνονται τὸ καθένα με 2 διαφορετικὰ τυπογραφικὰ στοιχεία.

26. Στον Μανδακάση ὁ ἐν λόγω πίνακας τελικὰ περιλαμβάνει μόλις 96 συλλαβές, που προκύπτουν ἀπὸ τοὺς συνδυασμοὺς τῶν 16 πρώτων συμφώνων (β-γ) με τὰ 6 πρῶτα φωνήεντα (α-υ) τοῦ αλφαβήτου. Στον Κοραή ὁ πίνακας περιλαμβάνει 102 συλλαβές ἀπὸ τοὺς συνδυασμοὺς καὶ τῶν 17 συμφώνων, ἀλλὰ με τὰ ἴδια 6 φωνήεντα.

27. Για τὴν περιγραφή τῶν ἐν λόγω πινάκων καὶ ἐπισημάνσεις κάποιων ἄλλων παραλείψεων σε αὐτοὺς βλ. Moennig, *ό.π.*, σ. 125.

Ο Κοραΐς, το συγκεκριμένο έργο του οποίου γνώρισε ευρεία διάδοση²⁸, περαιτέρω θεωρούσε ότι η μελέτη της *Φυλλάδας* του προσωπικού του φίλου Μανδακάση από μόνη της μπορεί να μην έχει άμεσα αποτελέσματα για τον κατηχούμενο, εάν αυτός δεν έχει ακόμη φθάσει στην κατάλληλη ηλικία, ώστε να κατανοεί την *Ιερὰν Ἱστορίαν*²⁹.

Επιλεγόμενα

Από όλα τα ανωτέρω είναι δυνατό να εξαχθεί το προσωρινό συμπέρασμα ότι οι παιδαγωγικές απόψεις τις οποίες δέχεται ο Μανδακάσης συνιστούν την αφετηρία για την πληρέστερη μελέτη των καταβολών της νεοελληνικής παιδαγωγικής επιστήμης. Δεδομένου ότι ο ίδιος δεν αποκαλύπτει στη *Φυλλάδα* τις όποιες πηγές του, εάν και εφόσον αυτές αποδειχθεί ότι σχετίζονται με ευρωπαϊκές παιδαγωγικές αντιλήψεις, θα ήταν δυνατό να έλθουν στο φως σημαντικές επιδράσεις σε αυτά τα πρώτα βήματα της ιστορίας

της νεοελληνικής παιδείας. Προς την ίδια κατεύθυνση πρέπει να κινηθεί η έρευνα για τον εντοπισμό και την αξιολόγηση των γνωσιοθεωρητικών, θεολογικών και ψυχολογικών απόψεων του Μανδακάση, οι οποίες συνυφαίνονται με τις αντιλήψεις του για τη διαπαιδαγώγηση των Νεοελλήνων. Επίσης, η κατάδειξη όλων των επιδράσεων που δέχθηκε και εκείνων που άσκησε ο Μανδακάσης, σε συνδυασμό με την όποια κριτική δέχθηκε, θα συμβάλει στην πληρέστερη αποτίμηση της θέσης του στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού και της προσφοράς του στην παιδεία του Γένους. Εδώ, μάλιστα, αξίζει να ληφθεί υπόψη ότι λίγο πριν από την έκδοση του εμβληματικού *Αιμίλιου* του Ρουσώ (1762), ο Μανδακάσης το 1761 από τη Λιψία απευθύνεται στους ομογενείς του, όχι μόνο ασκώντας κριτική σε δυσλειτουργικές και αναποτελεσματικές παιδαγωγικές πρακτικές, αλλά και καταθέτοντας συγκεκριμένη πρόταση για την εφαρμογή αρχών του Διαφωτισμού στη γλωσσική τους κατάρτιση.

28. Η πρώτη έκδοση της *Συνόψεως* πρέπει να κυκλοφόρησε σε τουλάχιστον 1.000 αντίτυπα για τις ανάγκες της αγοράς, όπως ήταν ο συνήθης αριθμός αντιτύπων του λογίου βιβλίου εκείνης της εποχής. Ωστόσο, ο Κοραΐς εκτιμούσε ότι, εάν επρόκειτο να εισαχθεί ενδεικτικά στα σχολεία της Σμύρνης και μόνο, τότε θα χρειαζόνταν τουλάχιστον 3.000 αντίτυπα (Ηλιού, *ό.π.*, σ. 131). Το ίδιο έργο γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις με τροποποιήσεις μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα προς χρήση της ελληνικής νεολαίας και των σχολείων, κι έτσι συμπεραίνεται ότι προβλήθηκε για πρώτη φορά στη νεώτερη ιστορία ως καθαρά σχολικό βιβλίο. Για τις ανατυπώσεις των έργων του Κοραΐ βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων, Έκδοσις νέα μετά συμπληρώσεων*, εκδ. Ευτ. Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1979, σσ. 618-646.

29. Κοραΐς, *Σύνομις* (...), σ. κε': «Ἄν ὁμως ὁ Κατηχούμενος, ἂφ' οὗ διδαχθῇ τὴν Φυλλάδα, δὲν εἶναι εἰς ἡλικίαν διὰ νὰ καταλάβῃ τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν (ἥτις ἀκολουθεῖ τὴν Φυλλάδα), ἢ νὰ τὴν ἐκστηθίσῃ: ὁ Κατηχητὴς πρέπει νὰ ἄρκεσθῇ εἰς τὸ νὰ τὸν διορίσῃ νὰ τὴν ἀναγινώσκῃ ἁπλῶς, χωρὶς νὰ τὴν ἐκστηθίσῃ, ἕως οὗ νὰ φθάσῃ εἰς ἡλικίαν καταλήψεως».

Η σελίδα τίτλου της *Φυλλάδας* του Θωμά Μανδακάση (Λιψία 1761)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

[Δημοσιευμένο στο: Θωμάς Μανδακάσης, *Φυλλάδα* (...), Λιψία 1761, σσ. 3-10]

§. 3 ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

ΤΩ ΑΝΑΓΙΝΩΣΚΟΝΤΙ ΧΑΙΡΕΙΝ.

Ὅσα πράγματα ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι κάνομεν, εὐνούστατε ἀναγνώστα, ὅταν θέλωμεν ἐκεῖνα εἰς μὲν τὸ σχῆμα εὖμορφα, εἰς δὲ τὴν μάθησιν καὶ χρῆσιν εὐκόλα νὰ γένουν, πρέπει μὲ καλὴν τάξιν καὶ μέθοδον νὰ τὰ κάμνωμεν. Διότι ὅσα ἡμεῖς χωρὶς τάξιν καλὴν καὶ μέθοδον κάμνομεν, ἀνάγκη εἶναι ὅλα ἐκεῖνα, εἰς μὲν τὸ σχῆμα ἄνοστα, εἰς δὲ τὴν μάθησιν καὶ χρῆσιν δύσκολα νὰ γένουν· ὅθεν προέρχεται,

όπου τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μικρὰ παιδιά τοῦ γένους μας τρεῖς καὶ τέσσαρας σχεδὸν χρόνους εἰς τὰ κοινὰ σχολεῖα παιδεύονται, καὶ δὲν ἡμποροῦν νὰ γνωρίσουν καὶ νὰ μάθουν τὰ γράμματα, ἐπειδὴ ἀρχίζουν συγκεχυμένα καὶ ἄτακτα νὰ τὰ μανθάνουν. Διὰ τοῦτο ἠθέλησα ἐγὼ εἰς μίαν τοιαύτην καλὴν τάξιν καὶ μέθοδον νὰ βάλω τὰ πρῶτα μας γράμματα, ὅπου νὰ ἡμποροῦν ὅλα τὰ μῆ^α·⁴κρὰ παιδιά τοῦ γένους μας εὐκολὰ καὶ ὀγλήγωρα νὰ τὰ γνωρίζουν καὶ νὰ τὰ μανθάνουν. Εἰς τὴν ἀρχὴν λοιπὸν τῶν γραμμάτων ἔχω τὸ ἀλφάβητον ὁλόγραφον γεγραμμένον, διὰ νὰ ἡξεύρη κάθε ἕνας πῶς πρέπει τὸ κάθε ἓνα γράμμα ὀρθῶς καὶ νὰ τὸ λέγῃ καὶ νὰ τὸ γράφῃ. Ἐπειτα ἔχω ξεχωριστὰ καὶ τὰ εικοσιτέσσαρα ἡμῶν γράμματα εἰς τρία μέρη, ὥσάν εἰς τρία τροπαρῆκια διηρημένα, διὰ νὰ ἡμποροῦν τὰ μικρὰ παιδιά εὐκολότερα καὶ ὀγλήγωρότερα ἀπὸ ὀλίγα νὰ τὰ μανθάνουν, παρὰ ὅλα μὲ μίαν φορὰν. Καὶ μάλιστα, ἐκεῖνοι ὅπου διδάσκουν τὰ γράμματα πρέπει καλὰ πρῶτον νὰ δείχνουν εἰς τὰ μικρὰ καὶ ἀνήλικα παιδιά τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων, ἔπειτα νὰ λέγουν καὶ τὰ ὀνόματα. Διότι ἡμεῖς τὸ κάθε ἓνα πρᾶγμα ὅπου γνωρίζομεν, ὄχι ἀπὸ τὸ ὄνομα, ἀμὴ ἀπὸ τὸ σχῆμα, ὅπου ἔχει τὸ γνωρίζομεν, ἐπειδὴ ὁ ἐν ἀπείρῳ σοφία καὶ δυνάμει τὰ πάντα δημιουργήσας Θεὸς εἰς τὸ κάθε ἓνα αὐτοῦ δημιούργημα καὶ κτίσμα ἓνα τοιοῦτον ξεχωριστὸν σχῆμα καὶ ἐνέργημα ἔβαλεν, ὅπου ἐκεῖνο, τόσον ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα κτίσματα νὰ διακρίνεται, ὅσον καὶ ἀπὸ ὅλους ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους νὰ γνωρίζεται. Ἡμεῖς τὸ τριαντάφυλλον, ὄχι διατὶ λέγεται τριαντάφυλλον τὸ γνωρίζομεν, ἀμὴ διατὶ ἔχει ἓνα τοιοῦτον ξεχωριστὸν σχῆμα καὶ ἐνέργημα, ὅπου κανένα ἄλλο ἄνθος νὰ τὸ ἔχῃ δὲν ἡμπορεῖ. Καὶ καθ' ἑξῆς ἡμεῖς ὅσα πράγματα εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν γνωρίζομεν, ὅλα ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ξεχωριστὰ σχήματα καὶ ἐνέργηματα, ὅπου ἔχουν τὰ γνωρίζομεν, καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ ὀνόματα, ἐπειδὴ τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν πραγμάτων εἶναι ἄορατα, ἰ^α·⁵ καὶ τὰ σχήματα μό-

νον εἶναι ὁρατά. Ἡμεῖς ἐκεῖνου τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου Δημήτριος λέγεται, τὸ ὄνομα δὲν τὸ βλέπομεν, ἀμὴ τὸ σχῆμα καὶ τὸ ἐνέργημα ἐκεῖνου βλέπομεν. Διὰ τοῦτο ἡμεῖς, κάθε ἓνα ἀνθρώπον ὅπου τὴν πρώτην φορὰν τὸν βλέπομεν, εὐθὺς τὸ σῶμα του, τὴν ἡλικίαν του, τὴν ὄψιν του, τὴν φωνὴν του καὶ τὸ ἦθος του καταλεπτῶς στοχαζόμεθα· ἀπὸ τὰ ὅποια ἡμεῖς ἐκεῖνον τὸν ἀνθρώπον ὕστερον, ὅπου καὶ ἂν ἠθέλαμεν τὸν ἰδῆ, καὶ χωρὶς νὰ ἡξεύρωμεν τὸ ὄνομά του, ἀκριβῶς τὸν γνωρίζομεν. Ἐτζη πρέπει ἡμεῖς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀναγκαῖα εἰς ἡμᾶς πράγματα νὰ κάμνωμεν· ὅταν θέλωμεν ἐκεῖνα ὕστερον, ὅπου καὶ ἂν τὰ βλέπωμεν, ἀκριβῶς νὰ τὰ γνωρίζωμεν. Διότι ὅσοι τὰ ἄορατα μόνον τῶν πραγμάτων ὀνόματα μανθάνουν καὶ τὰ ὁρατά αὐτῶν σχήματα δὲν τὰ στοχάζονται, ἐκεῖνοι ὕστερον ὅπου καὶ ἂν ἠθέλαν ἰδῆ τὰ πράγματα νὰ τὰ γνωρίσουν ἀπὸ τὰ ὀνόματα μὲ κανένα τρόπον δὲν ἡμποροῦν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς ἐκεῖνα τὰ μικρὰ παιδιά, ὅπου χρόνους ἱκανοὺς εἰς τὰ κοινὰ σχολεῖα παιδεύονται, καὶ νὰ γνωρίσουν τὰ γράμματα δὲν ἡμποροῦν, ἐπειδὴ τυχαῖον μερικοὶ ἀπὸ ἐκείνους, ὅπου τὰ διδάσκουν, νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἀμελεῖς, ἀμὴ καὶ πάντῃ ἀνόητοι, οἱ ὁποῖοι ἔξωθεν, ὥσάν ἓνα τραγούδι, λέγουν εἰς τὰ μικρὰ παιδιά τὰ ἄορατα μόνον τῶν γραμμάτων ὀνόματα, καὶ δὲν φροντίζουν ἐπιμελῶς νὰ δείχνουν μέσα εἰς τὸ χαρτὶ τὰ ὁρατά τῶν γραμμάτων σχήματα, διὰ νὰ ἡμποροῦν ὕστερον τὰ μικρὰ παιδιά ὅπου καὶ ἂν βλέπουν τὰ γράμματα, ἀκριβῶς νὰ τὰ γνωρίζουν. Διότι ἡμεῖς τὸ πρῶτον γράμμα, ὄχι διατὶ λέγεται *ἄλφα* τὸ ἰ^α·⁶ γνωρίζομεν, ἀμὴ διατὶ ἔχει ἓνα τοιοῦτον ξεχωριστὸν σχῆμα, ὅπου δὲν ὁμοιάζει οὔτε μὲ τὸ δεύτερον, ἀλλ' οὔτε μὲ ἄλλο κανένα γράμμα, καὶ καθεξῆς ἀνάμεσα εἰς ὅλα τὰ γράμματα κανένα γράμμα δὲν ἡμπορεῖ νὰ εὐρεθῇ, ὅπου μὲ τὸ ἄλλο κατὰ τὸ σχῆμα νὰ ὁμοιάζῃ, ἀμὴ τὸ κάθε ἓνα γράμμα ἔχει ἓνα ξεχωριστὸν σχῆμα, μὲ τὸ ὅποιον τόσον ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα γράμματα ἐκεῖνο ξεχωρίζεται, ὅσον καὶ ἀπὸ ὅλους ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους

γνωρίζεται. Διὰ τοῦτο, ὅσοι ἀπὸ τοὺς διδασκάλους εἶναι ἐπιμελεῖς καὶ φρόνιμοι, ἐκείνοι πρέπει μέσα εἰς τὸ χαρτί πρῶτον καταλεπτῶς νὰ δείχνουν εἰς τὰ μικρὰ παιδία τοῦ κάθε ἐνὸς γράμματος τὸ ὁρατὸν καὶ ξεχωριστὸν σχῆμα, ἔπειτα νὰ λέγουν καὶ τὸ ἀόρατον ἐκείνου ὄνομα. Καὶ μάλιστα, ὅλα τὰ ἄλλα γράμματα περιεργίας χάριν ἕνα πρὸς ἕνα μὲ τὸ δεξιμὸν νὰ τὰ ἀπερνῶν, διὰ νὰ βλέπουν τὰ μικρὰ παιδία πῶς ἄλλο κανένα γράμμα δὲν εὐρίσκεται, ὅπου νὰ ἔχη τοιοῦτον σχῆμα, ὅ,τι λογῆς ἔχει ἐκεῖνο τὸ γράμμα ὅπου διδάσκονται. Καὶ συνεχῶς νὰ τὰ ἐρωτοῦν ἐκεῖνο τὸ γράμμα, ὅπου μέσα εἰς τὸ χαρτί βλέπουν καὶ μανθάνουν, ὅταν ἤθελαν καὶ εἰς ἄλλο μέρος τὸ ἰδῆ, ἂν ἤμπορουν νὰ τὸ γνωρίσουν. Καὶ ὅταν λέγουν τὰ μικρὰ παιδία πῶς ἤμπορουν, τότε πρέπει ὁ διδάσκαλος, μὲ πατρικὴν ἀγάπην καὶ ἡμερότητα, διὰ μίαν δοκιμὴν νὰ δίδῃ εἰς τὸ χέρι τοὺς ἕνα ἄλλο χαρτί, ὅπου νὰ ἔχη ἀνάμεσα εἰς τὰ ἄλλα γράμματα καὶ ἐκεῖνο τὸ γράμμα, ὅπου λέγουν τὰ μικρὰ παιδία πῶς τὸ γνωρίζουν. Καὶ ὅταν ἐκεῖνα μοναχὰ τοὺς τὸ εὐρίσκουν, καὶ εἰς τὸν διδάσκαλόν τοὺς τὸ δείχνουν, τότε ἐκεῖνος νὰ εἶναι ὄχι μόνον πληροφορημένος¹ πῶς τὰ μικρὰ παιδία ἐκεῖνο τὸ γράμμα ἀληθινὰ τὸ γνωρίζουν, ἀμὴ καὶ πολλὰ νὰ τὰ ἐπαινῇ καὶ νὰ τὰ ἐγκωμιάζῃ, ὥσάν νὰ τὰ θαυμάζῃ. Διότι ἐκείνοι οἱ ἔπαινοι καὶ τὰ ἐγκώμια τοῦ διδασκάλου μίαν τοιαύτην ἀγάπην καὶ προθυμίαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μικρῶν παιδίων γεννοῦν, ὅπου εἰς ὀλίγον καιρὸν ἐκεῖνα μεγάλην προκοπὴν εἰς τὴν μάθησιν τῶν γραμμάτων νὰ κάμουν ἤμπορουν, ἐπεὶ ὅλα τὰ μικρὰ παιδία εἶναι ἐκ φύσεως αὐτῶν καθ' ὑπερβολὴν φιλότιμα, ὅθεν ἐκεῖνα μόνον τὰ πράγματα ἀγαποῦν νὰ μανθάνουν καὶ νὰ κάμνουν, ἀπὸ ὅσα γνωρίζουν πῶς ἔπαινον καὶ τιμὴν ἀπολαμβάνουν. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν ὀλίγην μάθησιν τῶν γραμμάτων, οὕτε ἐκεῖνα τὰ ἀπάνθρωπα ξυλίσματα καὶ ὑβρίσματα, οὕτε ἐκεῖνα τὰ κατηφῆ καὶ θηριώδη φοβερίσματα θέλουν, ἀμὴ πρῶτον καλὴν καὶ ἐπιμελημένην παράδοσιν, μετὰ πολλῆς ἡμερότητος καὶ πατρικῆς ἀγάπης,

ἔπειτα καὶ συχνοὺς ἐπαίνους καὶ ἐγκώμια χρειάζονται. Μίαν τοιαύτην, λοιπόν, παράδοσιν τῶν γραμμάτων ὅ,τι λογῆς ἀνωτέρω εἶπαμεν, ὅταν μισὴν ὥραν μόνον τῆς ἡμέρας ἤθελαν κάμνῃ εἰς τὰ μικρὰ παιδία, τόσον οἱ φρόνιμοι διδάσκαλοι, ὅσον καὶ οἱ γονεῖς, ὅπου ἱξεύρουν γράμματα, θέλουν ἰδῆ πῶς ἤμπορουν ἐκεῖνα εἰς μίαν ἐβδομάδα ὅλα τὰ γράμματα ἀκριβῶς νὰ τὰ γνωρίσουν καὶ νὰ τὰ μάθουν. Ἀγκαλὰ ἡ καλὴ παράδοσις τῶν γραμμάτων ὀλίγον κόπον ἔχει, μισθὸν ὅμως πολύν, καὶ στέφανον ἀφθαρτον ἀπὸ τὸν ἐν ὑψίστοις Θεὸν ἀπολαμβάνει.

Εὐθὺς ἐγὼ μετὰ τὸ ἀλφάβητον ἔχω καὶ τὰ ἐπτὰ φωνήεντα ξεχωριστὰ γεγραμμένα, ἐπειδὴ εἶναι μερικὰ καὶ ἀπὸ αὐτά, ὅπου οἱ ἄμαθεῖς ἀλλέως εἰς τὸ² ἀλφάβητον καὶ ἀλλέως εἰς τὴν συλλαβὴν τῶν λέξεων, ὅταν μοναχὰ εὐρίσκονται, μὲ μίαν πρόσθεσιν βάρβαρον τὰ προφέρουν, ἡγοῦν *ἄλφα* μοναχῇ, *ἦτα* μοναχῇ καὶ *ἰῶτα* μοναχῇ λέγουν. Διὰ τοῦτο πρέπει τὰ μικρὰ παιδία, εὐθὺς μετὰ τὸ ἀλφάβητον, ξεχωριστὰ καὶ τὰ τοιαῦτα φωνήεντα μὲ ἐκείνην τὴν βάρβαρον πρόσθεσιν νὰ τὰ μανθάνουν, ὅπου ὅταν εἰς τὴν συλλαβὴν τῶν λέξεων ἔρχονται, νὰ μὴ συγχίζονται καὶ θάρροῦν πῶς ἄλλα ἦτον ἐκεῖνα τὰ φωνήεντα, ὅπου εἰς τὸ ἀλφάβητον χωρὶς ἐκεῖνο τὸ *μοναχῇ* ἔμαθαν, καὶ ἄλλα εἶναι αὐτά, ὅπου εἰς τὴν συλλαβὴν τῶν λέξεων μὲ ἐκεῖνο τὸ *μοναχῇ* μανθάνουν, ἀμὴ νὰ ἡξεύρουν πῶς τὰ αὐτὰ φωνήεντα, καὶ μὲ ἐκεῖνο καὶ χωρὶς ἐκεῖνο τὸ *μοναχῇ* εἶναι, τὸ ὁποῖον ἂν ἔλειπε, πολλὰ καλῆτερα ἦτον. Ἀκολούθως ἔχω καὶ ὅλα τὰ σύμφωνα καὶ μερικὰς μονοσυλλάβους προθέσεις καὶ ἄλλα τοιαῦτα, διὰ νὰ μανθάνουν εὐθὺς τὰ μικρὰ παιδία τὸ κάθε ἕνα σύμφωνον, ὅταν εἶναι τόσον εἰς τὴν ἀρχήν, ὅσον καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς συλλαβῆς, μὲ τὸ κάθε ἕνα φωνῆεν ἐνωμένον, τί λογῆς ἦχον ἀποτελεῖ, ὅπου ὅταν εἰς τὴν συλλαβὴν τῶν λέξεων ἔρχονται, ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ ἡξεύρουν καὶ μοναχὰ τοὺς ὀρθῶς νὰ τὰ συλλαβίζουσιν καὶ νὰ τὰ προφέρουσιν. Ἐπειτα, ἔχω εἰς ἕνα μέρος ξεχωριστὰ καὶ τὰς ἐξ κυρίως διφθόγγους, καὶ

ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἄρθρα, ὅπου διὰ αὐτῶν γράφονται, διὰ νὰ μανθάνουν εὐθὺς τὰ μικρὰ παιδιά τὴν ξεχωριστὴν καὶ παράδοξον φωνὴν τε καὶ γραφὴν τῶν διφθόγγων· ἐπειδὴ τὰ φωνήεντα, ὅταν ἀνάμεσόν τους ἐνώνωνται, καὶ δίφθογγοι γίνονται, τότε ἄλλα εἶναι, ὅπου καὶ τὰ δύο ἐν ταυτῷ τὴν ἐδικὴν τους τὴν φωνὴν εἰς μίαν ἄλ[φ].⁹ Ἦν ξένην καὶ παράδοξον φωνὴν τὴν μετατρέπουν, ὅπου μήτε τὸ ἓνα, μήτε τὸ ἄλλο τοιαύτην φωνὴν εἰς τὸν ἑαυτὸν τους ἔχουν, καθὼς εἶναι τὸ *ἄλφα* ὅταν μὲ τὸ *ἰῶτα* ἐνώνεται, τότε μήτε τοῦ *ἄλφα* μήτε τοῦ *ἰῶτα* ἢ φωνὴ ἐξυπακούεται, ἀμὴ καὶ τὰ δύο ὡσὰν ἓνα *ἔψιλον* παραδόξως προφέρονται· ὡς τὸ *αι*. Ὁμοίως καὶ τὸ *ὀμικρον*, ὅταν μὲ τὸ *ὑψιλον* ἐνώνεται, τότε μίαν τοιαύτην παράδοξον καὶ τρομερὰν φωνὴν ἀποτελεῖ, καθὼς εἶναι τὸ *ου*, ὅπου μήτε τὸ *ὀμικρον* μήτε τὸ *ὑψιλον* τοιαύτην φωνὴν εἰς τὸν ἑαυτὸν τους ἔχουν. Καὶ ἄλλα πάλιν φωνήεντα εἶναι ὅπου ὅταν ἀνάμεσόν τους ἐνώνωνται, τότε τὸ ἓνα τὴν ἐδικὴν του τὴν φωνὴν παντάπασιν τὴν κρύπτει, καθὼς εἶναι τὸ *ἔψιλον* καὶ τὸ *ὀμικρον*, ὅταν μὲ τὸ *ἰῶτα* ἐνώνεται (*ει, οι*) ὡσὰν ἓνα *ἰῶτα* μόνον καὶ τὰ δύο προφέρονται. Ἐξ ἐναντίας τὸ *ἄλφα* καὶ τὸ *ἔψιλον*, ὅταν μὲ τὸ *ὑψιλον* ἐνώνωνται, ἀγκαλὰ τὴν ἐδικὴν τους τὴν φωνὴν ἀμετατρέπτως τὴν φυλάττουν· τὸ *ὑψιλον*, ὅμως, ὅπου κρατοῦν, ὡσὰν ἓνα *φῶ* νὰ συνυπακούεται τὸ κάμνουν, καθὼς τὸ *αν* καὶ *εν*. Καὶ αὐτὰ πάλιν, ὅταν εἰς τὴν σύνθεσιν, ἢ ἓνα φωνήεν ἢ τὸ *λάμδα* καὶ τὸ *ρῶ* κατόπιν τους λαμβάνουν, τότε τὸ *ὑψιλον* ὅπου κρατοῦν ὡσὰν ἓνα *βῆτα* κατὰ τὴν φωνὴν τὸ κάμνουν, καθὼς εἶναι τὸ *αῖος*, *Παῦλος* καὶ *αὔρα*, *Εὔα*, *εὐωχία*, *εὐρίσκω*, *Εὐρώπη*, καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα ἔχομεν. Ὅθεν οἱ ἀμαθεῖς, ὅπου τὴν φωνὴν μόνον τῶν λέξεων ἔξωθεν ἀκούουν, καὶ μέσα εἰς τὸ χαρτί ποτὲ τὴν ὀρθογραφίαν δὲν τὴν βλέπουν, ὅλα τὰ τοιαῦτα, ἄλλοτε μὲ τὸ *φῶ*, ἄλλοτε μὲ τὸ *βῆτα* ἐσφαλμένως τὰ κακογράφουν. Διὰ τοῦτο ἐκείνοι, ὅπου διδάσκουν τὰ γράμματα, πρέπει ἔτζη |⁹.¹⁰ ἐπιμελῶς νὰ παραδίδουν εἰς τὰ μικρὰ παιδιά ἐκεῖνας τὰς παραδόξους φωνάς, ὅπου κάμνουν οἱ

δίφθογγοι, καθὼς ἐγὼ ἀνωτέρω τὰς εἶπα. Πρὸς τοῦτοις, ἔχω καὶ τὰ ἐν συλλήψει καὶ ἐν διαστάσει σύμφωνα, τὰ ὅποια εἶναι θεμέλια ὄλων τῶν συλλαβῶν, ἐπειδὴ ὅλοι οἱ λόγοι τῆς ἐδικτῆς μας γλώσσης ἄλλην καμίαν συλλαβὴν παρὰ νῶ δὲν ἔχουν ἀπὸ ἐκεῖνας, ὅπου ἐγὼ μέσα εἰς τὴν παροῦσαν φυλλάδα ἔγραψα. Ἀγκαλὰ ὅλα αὐτὰ ὀλίγα εἶναι, ἀπὸ ἐκεῖνην, ὅμως, τὴν συγκεχυμένην καὶ ἄτακτον παράδοσιν, μεγάλην δυσκολίαν εἰς τὰ μικρὰ παιδιά φέρνουν. Διότι ἐκεῖνα τὰ ἑπτὰ φωνήεντα καὶ τὰς ἑξ διφθόγους, καὶ μερικά ἄρθρα, καὶ τὰ ἐν συλλήψει σύμφωνα, ὅπου ἔπρεπε τὰ μικρὰ παιδιά πρῶτον ὅλα ἐκεῖνα εἰς ἓνα μέρος συναγμένα ἐν ταυτῷ νὰ τὰ μανθάνουν, ἔτζη δὲν τὰ ἔχουν, ἀμὴ ἀρχίζουν νὰ τὰ γυρεύουν μέσα εἰς ἐκεῖνο τὸ μέγα πέλαγος τῶν λέξεων, ὅπου εἶναι τὰ τοιαῦτα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διασκορπισμένα, καὶ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μεμακρυσμένα, καὶ ἀφ' οὗ εὗρουν καὶ μάθουν τὸ ἓνα εἰς ἓνα μέρος, ἔως ὅπου νὰ εὗρουν καὶ τὸ ἄλλο εἰς ἄλλο μέρος, ἀληθμονοῦν καὶ ἐκεῖνο ὅπου ἔμαθαν· ὅθεν προέρχεται ὅπου τὰ μικρὰ παιδιά εἰς πολλοὺς χρόνους ἐκεῖνα νὰ τὰ γνωρίσουν καὶ νὰ τὰ μάθουν δὲν ἢμποροῦν. Διὰ τοῦτο ἐγὼ ὅλα ἐκεῖνα εἰς ἓνα μέρος τὰ ἐσύναξα, καὶ κατὰ τάξιν τὰ ἔβαλα, διὰ νὰ ἢμποροῦν ὅλα τὰ μικρὰ παιδιά τοῦ γένους μας εὐκόλα καὶ ὀγλήγωρα νὰ τὰ μανθάνουν. Διότι ἢ καλὴ ἢ τάξις καὶ ἢ παράδοσις εἶναι, ὅπου καὶ τὰ πλέον δύσκολα εἰς τὴν μάθησιν εὐκόλα τὰ κάμνει. Ἐρρωσθ.

Summary Elias Tempelis

“The inhuman beating and insulting”:
Thomas Mandakassis, the first educator of
the Neo-Hellenic Enlightenment

The representative of the Neo-Hellenic Enlightenment
Thomas Mandakassis (Kastoria)

1709 - Leipzig 1796) was a student of Evgenios Voulgaris (1716-1806) and a remarkable patriot, who lived many years in Germany, where he composed works on medicine, philosophy, theology, psychology, poetry and education. His *Phyllada* (Leipzig 1761) was published as an alphabet book for the needs of the youth. The preface of this book, the text of which is included in the Appendix, is a pedagogical treatise aiming at a quick and effective teaching of reading and writing with the help of analytical tables. Mandakassis also rejects problematic methods of teaching and seems to implement his views on acquisition of knowledge, as they were exposed in his lengthy *Syngramma* (Leipzig 1760) about the role of the visible entities in the acquisition of knowledge of the invisible ones. Among contemporary authors, Michael Pappageorgiou (1727-1796) in his *Alphaveticon Vivliarion* (Vienna 1766) seems to have criticised Mandakassis, while Adamantios Korais (1748-1833) clearly adopted his method and included his tables and prayers in his own catechetical treatise *Synopsis* (Venice 1783).

Gabriela Rubulotta
Université de Strasbourg

XENOPHON AND THE CONCEPT OF *ETHOS* A RHETORICAL NOTION AND ITS MORAL DIMENSION

In the third book of the *Memorabilia*, a theory about the representation of *ethos* in the arts is formulated for the first time.

Socrates acknowledges that the arts of painting and sculpting have the power to represent the states of mind, *ethe*. An important commentator of the *Memorabilia*, Delatte¹, found in this passage some lexical similarities with the sophistic theory on the power of words. Thus, he thought that Xenophon could have been influenced by Gorgias' ideas on the kinds of speech, λόγων εἶδη, and the kinds of soul, ψυχῆς εἶδη², as we read in Plato's *Phaedrus*³. Through his words, the orator would be able to express a specific *ethos* depending on the circumstances: he varies his speech in accordance with the personality of his interlocutor, in order to make his speech more effective. Therefore the question is whether it is possible for Xenophon to have put into practice this sophistic precept in his literature, since L.-A. Dorion highlighted in Xenophon's Socratic works a positive attitude of Socrates towards the τέχνη λόγων⁴, and considering that W. Nestle has showed that Xenophon borrowed ideas from certain sophists⁵.

Or, alternatively, should we leave to Xenophon his traditional reputation as a naïve author? This paper intends to find some answers to this question from the past, since several ancient authors and rhetoricians have already examined Xenophon's style.

Xenophon does not say much about the aim of his literary activity. Though two passages are insightful. Firstly, in the *Memorabilia* Xenophon affirms that even just the memory of Socrates was useful to his disciples⁶: Xenophon is probably saying in an implicit way that the purpose of his work was

1. Delatte, 1933: 136-137.

2. Refuted by Brancacci, 1995.

3. *Phdr.* 271c-273e.

4. Dorion, 2014. See also Dorion, 2017: 44.

5. Nestle, 1939.

6. Mem. IV 1 I ἐπει καὶ τὸ ἐκείνου μεμνησθαι μὴ παρόντος οὐ μικρὰ ὠφέλει τοὺς εἰωθότας τε αὐτῷ συνεῖναι καὶ ἀποδεχομένους ἐκείνον.